

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Андріанна Бадида

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5980-5132>
Andrianna.badyda@gmail.com

УДК 341.231.14:341.645

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА У СИСТЕМІ
ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

АНОТАЦІЯ. Актуальність теми дослідження полягає у декількох моментах: по-перше, права людини на початку XXI ст. розуміються по-новому: це не просто суб'єктивні права, йдеться про правові гарантії захисту людини від посягань з боку як органів влади, так і інших осіб; по-друге, переосмисленню підлягає теза, що соціальні права є “другорядними” на тлі так званих класичних (особистих і політичних) прав, оскільки потребують активної поведінки з боку держави та складності їх судового захисту.

Мета статті – дослідити специфіку соціальних прав людини через ознаки, що впливають зі змісту Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., та обґрунтувати їх важливість у системі прав людини. Вони повинні розумітися у контексті передовсім міжнародного права у цій сфері. Ба більше, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях прямо зазначає, що поділ прав на особисті, політичні, соціальні чи економічні є умовним. Насправді права людини є єдиною системою.

Під час дослідження було зроблено висновки щодо сутності соціальних прав людини. Поширена позиція, за якою громадянські і політичні права потребують “негативних” зобов'язань держави, а соціально-економічні – “позитивних” вимагає корегування.

У сучасних умовах такий підхід переосмислюється у багатьох аспектах. По-перше, низка соціальних прав (наприклад, свобода праці, вибір професії, заборона примусової праці, право на професійні об'єднання тощо), по суті, є органічними сегментами таких фундаментальних цінностей, як свобода та рівність, які лежать в основі всієї системи прав людини. По-друге, соціальні права, як і інші блоки прав людини, потребують здійснення позитивних обов'язків держави, які ґрунтуються на ресурсах, доступних для держави. По-третє, лише кілька держав (наприклад,

Угорщина) на рівні конституційного принципу істотно обмежили можливість судового захисту соціальних прав.

Ключові слова: права людини; соціальні права; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Європейський суд з прав людини; судова практика.

Переосмислення у теоретичному й практичному сенсі потребує категорія “соціальні права” (інша назва – економічні та соціальні права), які нерідко сприймаються “як другорядні” на тлі громадянських і політичних прав. Хоча подібні висновки є поширеними, тенденції конституційного регулювання і судової практики у низці розвинутих демократичних держав заперечують його. Дослідження аргументації підходу, за яким соціальні права є не менш значущими у системі прав людини, ніж інші групи прав, потребує вивчення відповідної юридичної практики в інших правопорядках, передусім судової практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та найбільш авторитетних судових органів конституційної юрисдикції (Верховного Суду США, Федерального Конституційного Суду Німеччини). При цьому інтерес викликають питання взаємозв’язку різних груп прав людини, їхнього розуміння на підставі цілісної людської гідності, специфіки судового захисту.

Мета дослідження – вивчити специфіку соціальних прав людини й обґрунтувати те, що вони не є менш важливими у системі прав людини, аніж особисті чи політичні права. У цій площині варто звернутися до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (далі – Пакт)¹ і дослідити специфіку соціальних прав через ознаки, що впливають із цього міжнародного документа. Крім того, ЄСПЛ у своїх рішеннях прямо зазначає, що поділ прав на особисті, політичні, соціальні чи економічні є умовним. Насправді права людини є єдиною системою.

В Україні проблематика прав людини та, власне, соціальних прав є досить досліджуваною, зокрема, у працях В. Лемака², С. Верланова³ та низки інших учених.

Історично соціальні права (права другого покоління) сформувалися у самостійну систему соціальних претензій і були визнані державами як реакція на недостатність прав першого покоління. Права першого покоління опосередковують відносини формальної рівності й свободи всіх учасників соціальних відносин. По суті, вони виступають конкретиза-

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>> (дата звернення: 02.10.2019).

² В. Лемак, ‘Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування’ (2010) 1 Вісник Академії правових наук України 40-8.

³ С. Верланов, *Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження)* (Край 2009) 196.

Андріанна Бадида

цією висхідної правової цінності й стану, властивого людині цивілізованого суспільства, – свободи. Значною мірою західна доктрина традиційно протиставляє соціальні права так званим класичним правам – особистим і політичним⁴.

Перш за все, необхідно звернути увагу на міжнародно-правовий аспект. Соціальні права повинні розумітися в контексті передовсім міжнародного права в цій сфері. Пакт, який ратифікували понад 160 держав світу (набув чинності 1976 р.), покладає на них відповідні обов'язки⁵.

Зі змісту Пакту випливає низка органічних ознак соціальних прав.

1. Підґрунтя соціальних прав, як і інших блоків прав людини, полягає у принципах, виголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй та 'визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, 'рівних і невід'ємних прав', які є 'основою свободи, справедливості і загального миру' (преамбула).

2. Право на самовизначення народів охоплює те, що 'вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток' (ч. 1 ст. 1), а також 'для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права' (ч. 2 ст. 1).

3. Держави взяли на себе зобов'язання вжити заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами (ч. 1 ст. 2).

4. Обмеження щодо користування правами, які забезпечуються за цим Пактом, можуть бути встановлені державою, однак лише за певних умов і певними способами. Йдеться про 'тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві' (ст. 4). Відтак ідеться про *три критерії обмеження* в користуванні соціальними правами, які можуть бути встановлені державою: 1) вони визначаються законом; 2) вони встановлюються лише 'остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав'; 3) вони встановлюються виключно з єдиною метою – 'сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві'.

5. Соціальні права, визначені Пактом, є мінімальним стандартом у цій сфері для кожної держави, яка бере в ньому участь. Такий висновок випливає з ч. 2 ст. 5. Також важливо вказати на те, що соціальні права чіт-

www.pravo.ua.com.ua

⁴ Н Варламова, 'Введение к Форуму "Конституционный статус социально-экономических прав"' [2000] 1(30) Конституционное право: восточноевропейское обозрение 144-5.

⁵ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (н 1).

ко окреслюються як “основні права” – визнані або існуючі в будь-якій країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв.

6. Обсяг зобов'язань держав щодо соціальних прав, який встановлений частиною III Пакту, не є значним й охоплює: право на працю (ст. 6); право кожного на справедливі й сприятливі умови праці (ст. 7); право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них; право на страйки при умові його здійснення відповідно до законів кожної країни (ст. 8); право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9); надання державою сім'ї, по можливості, ‘якнайширшої охорони і допомоги, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання’. При цьому ‘шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується’ (ч. 1 ст. 10); ‘особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів’ (ч. 2 ст. 10); право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ч. 1 ст. 11); ‘основне право кожної людини на свободу від голоду’ (ч. 2 ст. 11); право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 12); право кожної людини на освіту (ст. 13).

7. Соціальні права підлягали судовому захисту, який охоплювався заходами до їх гарантування з боку держав.

У контексті питання судового захисту соціальних прав цікавим є досвід Угорщини, яка є однією з кількох держав, що прямо обмежили можливість судового захисту соціальних прав. Так, згідно з положеннями Основного Закону 2011 р. має місце особлива ситуація, яка позначається виведенням соціальних прав за межі судового захисту із вказівкою на фінансово-економічні мотиви, а також пов'язування судів принципом збалансованого бюджету⁶.

Після набуття чинності Пакт імплементується до внутрішнього права держав-учасниць. Наприклад, право на їжу, яке базується на його нормах (станом на 2012 р. ратифікувало 160 держав), гарантоване у понад 106 державах – учасницях Пакту на рівні конституції або іншими заходами прямо в законах⁷.

У березні 2000 р. в аналітичному документі Європейського Парламенту “Основні соціальні права” було запропоновано нову площину їх

⁶ Report 25 June 2013 on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary (pursuant to the European Parliament resolution of 16 February 2012) (2012/2130(INI)) <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2013-0229&language=EN>> (accessed: 05.10.2019).

⁷ Miloslav Hetteš, *Lidské práva a sociální ochrana v sociální práci* (Vysoká škola zdravotnictva a sociální práce sv. Alžbety 2015) 76.

Андріанна Бадида

розуміння – як “основні соціальні права” (*Fundamental Social Rights*)⁸. Під цією категорією розумілися права, які громадянин має і які може здійснювати лише у його відносинах з іншими людьми як члена групи і які можуть стати ефективними лише за умови, коли держава здійснює певну діяльність для захисту середовища, в якому перебуває індивід. Водночас у документі відзначалося, що вони є доповненням до цивільних (громадянських) прав, оскільки останні не можуть надати мінімального соціального забезпечення. На відміну від цивільних прав і свобод, основні соціальні права означають не свободу від держави, а навпаки – свободу за допомогою держави. У дослідженні відзначено, що, з одного боку, ці основні права виступають у формі допомоги від держави, що відрізняє їх від класичних громадянських прав і свобод, а з другого – між ними існує значний збіг. Збіг полягає, наприклад, у свободі занять у сенсі свободи вибору професії, заборони примусової праці, або права на об’єднання і ведення колективних переговорів та права на страйк – наведені права слід розглядати як органічні сегменти основних прав, які передовсім стосуються рівності, і, як правило, визнаються (наприклад, право на рівну оплату праці для чоловіків і жінок). Основні права можуть бути виражені в таких формах: а) питання судового розгляду (*litigable*), яке може бути ініційоване індивідом (щодо свободи від держави – наприклад, недоторканність житла, свободи думки, рівне ставлення); б) гарантії інституту, які вимагають від держави забезпечити існування цього правового інституту (наприклад, приватна власність); в) положення, що визначають цілі держави, які вимагають, щоб всі її органи дотримувалися змісту прав людини у всій діяльності, що впливає і на законодавство, і на адміністративні дії; г) політичні положення, які дають вказівки законодавцю, щоб гарантувати права людини за допомогою звичайних законів.

У дослідженні Європейського Парламенту відзначалося, що всі держави – члени Європейського Союзу мають соціальні права на рівні звичаєвого права. Вони повинні бути знайдені, зокрема, в галузі трудового права у відносинах між працівниками і роботодавцями, де вони включають, наприклад, правила про захист від звільнення, мінімального рівня заробітної плати, відпустки й безпечних умов праці. При цьому у дослідженні було звернуто увагу на те, що

питання полягає в тому, чи повинні соціальні права бути підвищені до рівня конституційного права <...>, це єдиний спосіб гарантувати, що такі права не будуть підірвані звичайним законодавством або здійсненням

www.pravoua.com.ua

⁸ Mark Eric Butt and Julia Kilibert and Christiane Anne Schultz, *Fundamental Social Rights in Europe (Working Paper SOCI 104 EN)* (Directorate General for Research, European Parliament, 2000) <http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/soci/pdf/104_en.pdf> (accessed: 05.10.2019).

правосуддя, оскільки конституції зазвичай складно змінити порівняно зі звичайним законодавством і вони залишаються переважно незмінними навіть після зміни уряду⁹.

Однак критики стверджували, що включення основних соціальних прав у конституцію призведе до визначення певного рівня життя, який зі зміною економічних і фінансових умов буде неможливо підтримувати, що призведе до невідповідності конституційних положень життєвій ситуації, оскільки вони засновані на поточних соціальних умовах. Також, на думку противників включення основних соціальних прав до конституцій, якщо такі права були розміщені на одному рівні з основними і невідчужуваними правами людини (наприклад, правом на життя, свободу та особисту недоторканність), більшість основних соціальних прав не могла би бути гарантована. В умовах ринкової економіки, наприклад, держава де-факто не може гарантувати багато прав, одним із таких є право на працю, тому що вона не може запропонувати достатню кількість робочих місць. На відміну від цього, вона здатна гарантувати права на свободу чи рівність¹⁰.

У правовій доктрині соціальні та економічні права наділяють такими ознаками: є універсальними та невідчужуваними від людини; поширюються на певну соціально-економічну сферу життєдіяльності людини; являють собою можливості здобувати засоби для існування, беручи безпосередню участь у виробництві чи організації виробництва матеріальних та інших благ або отримуючи такі засоби соціальних джерел через соціальне утримання (аліментування); для забезпечення реальності таких прав необхідні позитивні зусилля держави зі створення умов для їхньої реалізації людиною, пов'язані зі значними витратами, в межах економічних можливостей країни; обов'язок держави забезпечувати економічні й соціальні права зазвичай не має тієї міри формальної визначеності, яка властива її обов'язку забезпечувати громадянські (особисті) і політичні права. Це проявляється у використанні при закріпленні соціально-економічних прав здебільшого “нежорстких”, рекомендаційних, оцінювальних формулювань (наприклад, “гідний рівень життя”, “справедливі та сприятливі умови праці”, “задовільне існування”); здійсненність таких прав є визначальною ознакою соціальної держави¹¹.

У літературі також виокремлюються такі особливості соціальних прав: 1) цей блок прав людини відображає розуміння “прав людини” не як “можливості на поведінку в певних межах” (як в інших видах прав),

⁹ Butt and Kiibert and Schultz (n 8).

¹⁰ Ibid.

¹¹ Верланов (n 3) 41.

Андріанна Бадида

а як “можливість отримати благо”. Проте “отримання блага” пов’язане з обсягом прав інших людей, зокрема, з його “вилученням” у людини, котра здобула його своєю працею (наприклад, через стягнення податку на доходи фізичної особи). Держава, котра закріплює у правових нормах “право на благо”, фактично бере на себе правове зобов’язання щодо його вилучення в інших суб’єктів; 2) соціально-економічні права, на відміну від інших видів прав людини, не є правами, якими наділені всі суб’єкти. В ідеальній суспільній конструкції вони не можуть належати “кожному”, бо визнання їх за “кжною” особою може призвести до колапсу державно-організованого суспільства з економічного і морального погляду. Як правило, такі права визнаються лише за категоріями осіб, які належать до “соціально вразливих”. Постає питання про обсяг цих категорій осіб та чинники, які впливають на нього. Таких чинників може бути декілька, й обмежений економічний ресурс не стоїть на першому місці. В умовах демократичної політичної системи проявляється явище обміну політичної підтримки й економічних очікувань, що веде до загрози постійного “розширення” як обсягу соціально-економічних прав, так і переліку суб’єктів – їхніх адресатів; 3) лише соціально-економічні права пов’язані з перерозподілом виробленого в суспільстві національного доходу, а отже – з обсягом такого національного доходу і рівнем його перерозподілу. Ці два головні питання реально визначають рівень реалізованості соціально-економічних прав, а не їхні юридичні гарантії. Рішеннями судових інстанцій неможливо домогтися “здійснення” того чи іншого права з цього блоку, якщо відсутнє відповідне ресурсне забезпечення (особливо у випадках “безоплатності” певних соціальних послуг, закріплених як “право”); 4) соціально-економічні права не можуть належати до так званих “основних” (природних) прав людини, бо вони в принципі не наділені властивостями, притаманними іншим блокам прав людини, зокрема: соціально-економічні права не є “непорушними” в тому смислі, що вони не можуть бути скасовані чи звужені законодавцем¹². Для теоретичного осмислення соціальних прав людини вкрай важливе значення мали так звані Туринські форуми (“Турин-1” у 2014 р. і “Турин-2” у 2016 р.), які зібрали представників всіх 47 держав – учасниць Ради Європи. Під час цих форумів було підкреслено “єдність і неподільність прав людини”, а також те, що соціальні права, гарантовані Європейською соціальною хартією, є невід’ємною частиною прав людини нарівні з громадянськими і політичними правами¹³.

www.pravoua.com.ua

¹² Лемак (н 2) 40-8.

¹³ *Interparliamentary Conference on the European Social Charter. Turin Forum on Social Rights in Europe. Official speeches and interventions (17 and 18 March 2016, Turin, Italy)* <<https://rm.coe.int/16806c6b12>> (accessed: 05.10.2019).

Висновки. Поширена позиція, за якою громадянські й політичні права потребують “негативних” зобов’язань держави, а соціально-економічні – “позитивних” є хибною. Всі групи прав людини потребують захисту (тобто активної діяльності) з боку держави, з огляду на їхній внутрішньо логічний і сутнісний зв’язок.

У сучасних умовах такий підхід переосмислюється у багатьох аспектах. По-перше, низка соціальних прав (наприклад, свобода праці, вибір професії, заборона примусової праці, право на професійні об’єднання тощо), по суті, є органічними сегментами таких фундаментальних цінностей, як свобода та рівність, які є в основі всієї системи прав людини. По-друге, соціальні права, як і інші блоки прав людини, потребують здійснення позитивних зобов’язань держави, які ґрунтуються на ресурсах, доступних для держави. По-третє, лише декілька держав (до прикладу, Угорщина) прямо істотно обмежили на рівні конституційного принципу можливість судового захисту соціальних прав.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Butt M E and Kübert Ju and Schultz C A, *Fundamental Social Rights in Europe (Working Paper SOCI 104 EN)* (Directorate General for Research, European Parliament, 2000) <http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/soci/pdf/104_en.pdf> (accessed: 05.10.2019) (in English).
2. Hetteš M, *Ludské práva a sociálna ochrana v sociálnej práci* (Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety 2015) (in Slovak).
3. Verlanov S, *Ekonomichni i sotsialni prava liudyny: yevropeiski standarty ta yikh vprovadzhennia v yurydychnu praktyku Ukrainy (zahalnoteoretychne doslidzhennia)* [*Economic and Social Human Rights: European Standards and Their Implementation in Ukraine’s Legal Practice (General Theoretical Study)*] (Krai 2009) (in Ukrainian).

Journal articles

4. Lemak V, ‘Sotsialno-ekonomichni prava liudyny v konteksti verkhovenstva prava: vitchyzniani dosvid zakriplennia ta zastosuvannia’ [‘Socio-Economic Human Rights in the Rule of Law Context: National Experience of Consolidation and Application’] (2010) 1 *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy* 40-8 (in Ukrainian).
5. Varlamova N, ‘Vvedenie k Forumu “Konstitucionnyj status social’no-jekonomicheskikh prav”’ [‘Introduction to the Forum “The Constitutional Status of Socio-Economic Rights”’] [2000] 1(30) *Konstitucionnoe pravo: Vostochnoevropejskoe obozrenie* 144-5 (in Russian).

Conference papers

6. *Interparliamentary Conference on the European Social Charter. Turin Forum on Social Rights in Europe. Official speeches and interventions (17 and 18 March 2016, Turin, Italy)* <<https://rm.coe.int/16806c6b12>> (accessed: 05.10.2019) (in English).

SOCIAL RIGHTS IN THE SYSTEM OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS

ABSTRACT. The topic under study is relevant due to several points: firstly, at the beginning of the XXI century, human rights receive a new understanding: they are not merely subjective rights, they imply the legal guarantees that an individual is protected from encroachments on the part of governmental authorities, as well as other individuals; secondly, the thesis according to which social rights are “secondary” as against the so-called classical (personal and political) rights, should be re-considered, since they require active behavior on the part of the State and it is difficult to protect them in court.

The purpose of the article is to explore the specifics of social human rights through the features ensuing from the content of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, and to justify their significance in the human rights system. They should be understood primarily in the context of international law in this area. Moreover, the European Court of Human Rights in its decisions explicitly states that the division of rights into personal, political, social or economic is conditional. In point of fact, human rights are a single system.

During the study, the author drew conclusions about the essence of social human rights. Adjustments are needed to the widespread position according to which civil and political rights require “negative” obligations of the State, and socio-economic rights – “positive” ones.

In modern conditions, this approach is being rethought in many aspects. Firstly, a number of social rights (e.g. freedom of labor, choice of occupation, prohibition of forced labor, right to professional associations, etc.) are, in fact, organic segments of fundamental values such as freedom and equality, which underlie the entire human rights system. Secondly, social rights, like other blocks of human rights, require the implementation of positive obligations of the State, which are based on the resources available to the State. Thirdly, only a few States (e.g. Hungary) have significantly limited the possibility of court protection of social rights at the level of the constitutional principle.

KEYWORDS: human rights; social rights; Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms; European Court of Human Rights; case law.